

УДК 821.162.1

Володимир ДАНИЛЕНКО

кандидат філологічних наук,
керівник Київської організації
Національної спілки письменників України

**ІРОНІЧНА ВІДСТОРОНЕНІСТЬ ВІД ІМПЕРСЬКИХ ЦІННОСТЕЙ
ЯК НЕВРОТИЧНА РЕАКЦІЯ НА КОЛОНІАЛЬНІ КОМПЛЕКСИ НАЦІЇ
В УКРАЇНСЬКІЙ ПРОЗІ 90-Х РОКІВ ХХ СТОЛІТТЯ**

У статті досліджується іронія у творчості Юрія Винничука, Богдана Жолдака, Миколи Рябчука, Василя Врублевського, Сергія Цюриця, Андрія Кокотюхи, Юрія Сороки, В'ячеслава Шнайдера, яка була реакцією на колоніальні комплекси українського суспільства. Іронія розглядається як різновид комічного, схованого за маскою двозначності й лицемірної дипломатії, недоступної для прямолінійного мислення. Аналізуються передумови появи іронічної прози, зокрема форми побутової іронії, що спровокували нове явище в українській літературі 90-х років ХХ століття.

У 70-і роки ХХ століття, коли радянська економіка спалахнула востаннє, як затухаючий сірник, спалахнула дешевим вином на розлив у кожному гастрономі, орденами і зірками на кітелі Леоніда Брежнєва, активізація комічного відбувалася переважно на побутовому рівні. Політичні анекдоти на кухнях вживалися разом з офіційним гумором, культивованим журналом «Перець», Совою, Штепселем і Тарапунькою.

Мораль подвійних стандартів, коли говорилося одне, думалося друге, а робилося третє, перетворила життя в Радянському Союзі на веселий карнавал, на якому було прийнято славити радянських вождів, а поза спинами тихенько посміюватися з Політбюро ЦК КПРС. Але недремне око партії та КДБ робили політичні жарти небезпечним заняттям. У ті роки український комічний актор Борислав Брондуков зі своєю карнавальною компанією відчули, що вся країна стала сценою театру комедії, коли з червоними пов'язками контролерів перевіряли проїзні квитки у вагонах київського метрополітену.

У 70 – 80-і роки український літературний андерграунд майже не розвивався. Страх перед КДБ і невидимою армією таємних агентів унеможливив появу в українських умовах чогось на зразок поеми Венедикта Єрофєєва «Москва-Петушки». Зі справжнього андерграунду того періоду збереглися хіба що п'єси Леся Подерев'янського, голос якого мандрував по світу в магнітофонних записах, і його знали напам'ять таксисти і кадебісти.

Але побутові види комічної культури підготували в Україні сплеск іронічної прози, найвища фаза активності якої припадає на кінець 80-х та 90-і роки, коли українська література зводила рахунки з радянськими цінностями.

Іронія є однією з характерних ознак не лише сучасної літератури, а й світовідчуття сучасної людини¹. Якщо гумор, сатира, сарказм – відкриті, відверті, то іронія – закритий різновид комічного, схований за маскою двозначності й лицемірної дипломатії, недоступної для прямолінійного мислення. Найчастіше іронія є усвідомленим безсиллям перед дійсністю, коли автор розуміє, що змінити нічого не може, тому іронічне ставлення до дійсності стало основою світогляду і важливим тропом в епоху постмодернізму. Розглядаючи роль іронії в сучасній літературі, Ростислав Семків зауважує, що, на відміну від сократівської іронії, в наш час іронія перестала бути інструментом пошуку істини, маючи на увазі літературу постколоніальну, в якій гострота впливу метрополії ослабла².

В українській літературі 80 – 90-х років іронія була інструментом пошуку істини. Особлива роль іронії в літературі постколоніальної доби, коли зникла загроза, яка йшла від метрополії часів Російської імперії та СРСР. У 90-і роки ХХ століття перед українською літературою постало завдання звільнити суспільство від імперських стереотипів та радянських ідеалів, які тримали в полоні переважну більшість українських громадян. Відтак іронія стала важливим інструментом звільнення українського суспільства від імперських комплексів. Руйнуючи імперські ідеали, письменники використовували для цього радянські поняття, які раніше вживалися в позитивному значенні. Виходив так званий стьоб, коли автор оперував радянськими кліше нібито в традиційному значенні, але насправді насміхався з радянських цінностей.

В оповіданні Юрія Винничука «Роза Кнукельбаум» перед читачем постає повія, що в радянському Станіславі трудиться по дванадцять годин на добу, сприяючи виконанню соцзобов'язань не одному передовику виробництва, аби «країна не збивалася з виробничого ритму»³. Для посилення комічного підтексту автор використовує радянський пафос, вкладаючи його в уста повії Рози Кнукельбаум, що так пояснює дільничному міліціонеру, чому не хоче виїхати до свого чоловіка, який емігрував у США: «Я ніколи не поїду туди, де експлуатують жінку. Я люблю свою Вітчизну – великий Совецький Союз і його мужній народ, який ще в стані прокормити Розу Кнукельбаум. Ні, я звідси не поїду. Я з дитинства не люблю імперіалістів»⁴. Загалом, в арканумському циклі Юрія Винничука політична сатира переплітається з поетичною вигадкою, літературними жахами та чорним гумором, витворюючи специфічний винничуківський художній космос.

По-іншому осмислюється радянська дійсність у Богдана Жолдака. Його твори пародіюють українця з колоніальною психологією. Суржик у письменника не природний, а спародійований, більше скалічений і викривлений, ніж він існує в українській дійсності. І це дратує певну категорію критиків і літературознавців, які вважають, що Жолдак просто знущується з української мови. Між тим, саме Богдан Жолдак – найбільший комік української прози 90-х років. Його прозова клоунада міцно тримається на яскраво

¹ Стецюк С. І. Іронія та іронічність у літературі як ознака критичної рефлексії сучасності // Прикарпатський вісник НТШ. Слово. – 2012. – № 2 (18). – С. 265.

² Семків Р. Постмодернізм та іронія (типологізація нетипового) // Слово і час. – 2000. – № 6. – С. 6–12. – С. 8.

³ Опудало: Українська прозова сатира, гумор, іронія 80 – 90-х років двадцятого століття / Упоряд., передм., літ. ред. В. Даниленка. – К. : Генеза, 1997. – 384 с. – С. 16.

⁴ Опудало: Українська прозова сатира, ... Op.cit, С. 17.

побудованих смішних сюжетах і не менш яскравих стилізаціях. Як правило, оповідач Жолдака або рафінований інтелегент, як у новелах «На небі», «Анатолій Марчук», «Відблиски», або ж неотесана, але була радянська людина, як в оповіданнях із циклу «Прощавай, суржику!» Досить часто письменник просто смішить, як клоун на арені цирку, але часто за комізмом його сцен прозирає глибока трагедійність людського буття, відома як штамп «сміх крізь сльози». Саме таким постає життя темної селянки з новели «Шше коле бульо красте грігх», що грубо і точно характеризує радянське колгоспне село як державу в спрощеному вигляді, в якій крадуть усі, а найбільше влада. «Бо завхверми був такей, – говорить колгоспниця, – шо не тільки телятко вцупив би, та й саму Маньку давно вкрав би, якби не бувся інших злодіїв – бригадіра й присідатуля»⁵.

Неприхований сарказм відчувається в оповіданні «Яблука з райського саду» в сцені розправи медсестри Таньки з колгоспним сторожем Матвієм, моральним виродком, на яких трималася вся радянська система. Матвій – втілення сили і влади. Він – каратист і безжальний сторож, який не дозволяє вкраси жодного яблука з колгоспного саду. Сад в оповіданні – яскравий образ колгоспної власності, а Матвій – змій-спокусник, який провокує селян на крадіжки. У цій біблійній алюзії приховано авторську іронію, в якій письменник кепкує з двозначності колгоспної системи, яка нібито є колективною власністю, але насправді робить селян кріпаками і змушує їх красти. Лицемірство радянської влади в оповіданні доведена до абсурду. Великий урожай яблук не дає змоги колгоспу їх вчасно збирати і продавати, яблука пропадають, але колгоспна система не дозволяє скористатися урожаєм людям, у яких влада під час колективізації відібрала землю, майно. Оцінюючи цю ситуацію, оповідач приходиться до висновку, що насправді в колгоспі «охоронявся не сад, а щось набагато болі важне»⁶. Отже, іронія в оповіданні є інструментом пошуку істини, вона зриває лицемірну маску, яка приховує антигуманну сутність радянської системи. Попри іронічне зображення медсестри Таньки в оповіданні «Яблука з райського саду», вона – типова українська бунтарка, яких вистачало серед малих і великих постанов та національно-визвольних війн за всю історію України. Незважаючи на юний вік, в момент небезпеки Танька діє доволі рішуче. Вона сковує ініціативу Матвія, деморалізує, б'є і вбиває його собаку, а потім приводить місцевих селянок, щоб ті могли вільно набрати яблук з колгоспного саду, який фактично є їхньою власністю.

Якщо в оповіданні «Яблука з райського саду» за допомогою іронії автор викриває антигуманну суть колгоспної системи, то в оповіданні «Заручник імперіалізму» глузує з радянського патріотизму. Головний герой оповідання після німецького полону, злякавшись, що вдома його чекає радянський концтабір, опиняється в Парижі, де, доведений до відчаю, йде працювати в ресторан. У ресторані він грає роль грубого й палкого коханця, і на його любовні вистави був шалений попит. У Парижі він жив у комфортних умовах, заробляв непогані гроші, але чоловіка заїдає ностальгія за Радянським Союзом. Він тікає в радянське посольство, просить повернути його додому, і його вивозять із Франції і відправляють у Сибір на заготівлю лісу. Так герой оповідання німецький концтабір поміняв на радянський концтабір. Висміюючи радянський патріотизм, автор доводить це почуття до абсурду, показуючи, що жертви радянського режиму самі були винні у своєму виборі.

⁵ Ibidem, С. 254.

⁶ Ibidem, С. 279.

У оповіданні Богдана Жолдака «Відблиски» автор зриває маску лицемірства з пострадянської України. Після розвалу Радянського Союзу весь державний апарат та ідеологічна система на чолі з комуністичним ідеологом Леонідом Кравчуком, які боролися з найменшими проявами національно-визвольної боротьби, мімікрували під ідею незалежної України. А ті люди, які все життя боролися з образом «українського буржуазного націоналізму», тепер виховували і вчили нові покоління, як треба любити Україну. Саме таку історію зображено в оповіданні «Відблиски», де в пострадянській Україні проходить переатестація українських філологів, яку проводять вчорашні охоронці радянських цнот викладачі Скрипник, Дубина, Кононенко. Найбільше обурення двох колишніх студентів викликало не тільки те, що переатестацію проводили люди, які самі потребували переатестації, а й те, що на екзамен винесено роман радянського письменника Олекси Десняка «Десну перейшли батальйони», в якому він паплюжив українську революцію 1917 – 1921 років, зобразивши в Голову Директорії УНР Симона Петлюру полтавським конокрадом. Тобто, на переатестацію винесено ті ж твори соцреалізму, які обслуговували радянську систему. А відтак переатестація гуманітарної сфери перетворювалася на бюрократичний фарс, у якому колишні борці з незалежністю органічно вписалися в нові цінності вже в незалежній Україні.

Легка, наче піна шампанського, іронічна проза Миколи Рябчука. Його персонажі – радянська інтелігенція доби застою, часто спиті, zdeградовані люди. В оповіданні «До Чаплі на уродани» Михась, Доктор, художник-примітивіст Капітон, колишній авіатор Льоша – безнадійні алкоголіки, які давно забули, куди йдуть і для чого йдуть, але добре пам'ятають, що етапи ходи треба позначити символічно випитими пляшками. І це перетворює процес вживання алкоголю під час походу на день народження знайомої дівчини на безконечний карнавал.

В інших українських письменників 90-х років показана та ж гротескова й художньо переінакшена хроніка якщо не забутого світом хутора, яким була всі 337 років колоніальна Україна, то, принаймні, хроніка української душі. Провінційний лейтенант КДБ з оповідання Василя Врублевського «Пригода лейтенанта Соловейчика», виношуючи в душі думку про нові зірочки на погонах, наривається на гомосексуаліста Веніаміна, втративши в тій пригоді свою цноту.

Окремо в літпроцесі 90-х років перебуває проза Михайла Малюка, яка на тлі фаворитів комічних жанрів Юрія Винничука, Володимира Діброви та Богдана Жолдака видається старомодною. Але прискіпливі літературні гурмани зауважать професійний крій Малюкового «Галіфе з єврейського базару». Його оповідання – це «ліричні документи» епохи, насичені непідробним народним гумором, що нагадує італійські неореалістичні кінокартини 50-х років. Такою ж народною є стилізація Сергія Цюриця (гримуча суміш чехівської сюжетики і грубуватого гумору Остапа Вишні). Сумна іронія в гуморесці Андрія Кокотюхи «Весілля» і ліро-парадоксальна в новелах Михайла Ілленка, відомого більше як режисера фільму «Фучжоу». Тонка іронія в «Самогубстві» Юрія Сороки, де в історії про півня і курочку спародійовано всесвітньовідомий сюжет «Кармен» Меріме, і лише довгий список посвяти Просперу Меріме, Карлосу Саурі, Жан-Люку Годару, Франко Дзеффреллі, Жоржу Бізе і Родіону Щедріну надає комічного ефекту самому тексту.

Єврейським щепленням в українській літературі є проза В'ячеслава Шнайдера. Ввібравши стихію українського і єврейського гумору, «Записки сільського єврея» демонструють відсторонений погляд молодого єврея, що

добре вивчив характери й побут сучасного східноволинського села, в якому живе автохтонна українська душа від царя Гороха. Власне, більшу частину свого життя автор і прожив у селищі, що мало колись назву Горошки. Щодо стилю, то «Записки сільського єврея» поєднують есеїстичний і нарисовий жанри, над якими панує посмішка письменника, який засвоїв досвід Григорія Квітки-Основ'яненка, Миколи Гоголя, Ісаака Бабеля.

Використовуючи іронію, українські прозаїки 90-х років ХХ століття демонстрували своє несприйняття колоніальних комплексів у суспільстві і створювали ґрунт для закладання світогляду нових поколінь, вільних від запобігання перед імперською спадщиною.

Wołodymyr Danylenko. Ironiczne stronienie się wartości cesarskich jako reakcja neurotyczna na kolonialne kompleksy narodu w prozie ukraińskiej 90. lat XX wieku.

Podmiotem badania w artykule jest ironia w twórczości Jurija Wynnyczuka, Bogdana Żoldaka, Mykoły Riabczuka, Wasilija Wrublewskoho, Sergija Ciurycia, Andrzeja Kokotiuchy, Jurija Soroky, Wiaczesława Sznajdera, jako reakcji na kolonialne kompleksy społeczeństwa ukraińskiego. Ironia rozpatruje się jako odmiana komicznego, schowanego za maską dwuznaczności i obłudnej dyplomacji, niedostępnej dla prostolinijnego myślenia. Analizują się przesłanki pojawienia prozy ironicznej, w szczególności formy ironii bytowej, które spowodowały nowe zjawisko w literaturze ukraińskiej 90. lat XX wieku.

Volodymyr Danylenko. Ironic detachment of imperial values as neurotic reaction to colonial complexes nation in Ukrainian literature 90 of XX century.

The article examines the irony in the work of George Vynnychuk, Bogdan Zholdak, Nicholas Riabchuk, Basil Vrublevsky, Sergei Tsyurytsya, Andrew Kokotyukha, Yuriy Soroka, Vyacheslav Schneider, which was a reaction to the colonial complexes Ukrainian society. The irony is seen as a kind of comic, hidden behind the mask of ambiguity and hypocritical diplomacy, inaccessible to the straight-line thinking. Analyzes prerequisites ironic prose, including forms of household irony that provoked a new phenomenon in the Ukrainian literature of the 90s of the twentieth century.